

شعر و ادب فارسی در آران و آذربایجان دوران ایلخانی

نویسنده: رحیم نیکبخت

مترجم:

درآمد

آذربایجان و آران دو کانون مهم فرهنگ و هویت ایران اسلامی است. قسمت عمده شعر و ادب فارسی در این دو کانون مهم توسط اندیشمندان و شاعران مسلمان خلق گردیده است که بخش قابل توجه آثاری که در مورد تاریخ ادبیات ایران نگاشته شده را به خود اختصاص داده است. [1]

قبل از شروع بحث لازم به ذکر است پیرامون شعر و ادب فارسی آران کتاب ارزشمند استاد عزیز دولت‌آبادی اطلاعات ذی‌قیمتی وجود دارد [2] ضمن آنکه اثر دیگر این استاد جلیل‌القدر «تذکره سخنوران آذربایجان» [3] در موضوع مورد بحث محل مراجعه محققان و پژوهشگران است.

آنچه در این مقاله مدنظر است ارایه گزارشی از شعر و ادب فارسی در این دو کانون فرهنگی در دوران ایلخانان براساس دو کتاب ارزشمند «نزهت‌المجالس» اثر جمال خلّیل شیروانی و «سفینه تبریز» به خط ابوالمجد محمدبن مسعود تبریزی به عنوان طرح موضوع که امید است با درک ضرورت و اهمیت آن مراکز دانشگاهی به بررسی تخصصی موضوع همت گمارند. کتاب نخست پیرامون شعر و ادب فارسی در آران در این عصر اهمیت بسیار دارد و کتاب دوم در مورد آذربایجان و تبریز.

آران

نزهت‌المجالس [4] مجموعه‌ای از رباعیاتی است که توسط یکی از ادیبان خوش ذوق شیروانی گردآوری گردیده است. دکتر محمدامین ریاحی در مورد این کتاب می‌نویسد: «نزهت‌المجالس، ارزنده‌ترین گنجینه ترانه‌های ایرانی، نغزترین نمونه‌های هنر شعر اصیل ایرانی و والاترین و ژرف‌ترین یادگارهای اندیشه ایرانی است... مجموعه بیش از چهار هزار رباعی از نزدیک به سیصد شاعر تابناک‌ترین دوره‌های شعر فارسی، سده‌های پنجم و ششم و هفتم است، که نام و یاد و آثار بیشتر سرایندهگان آن قرون از بین رفته، و آنچه مانده غنیمتی ارزنده و گرامی داشتنی است...» [5]

ایشان در قسمتی دیگر هم در مورد اهمیت این اثر نوشته‌اند: «چون این کتاب در هفت قرن و نیم پیش در شروان تألیف شده ترانه‌های فراوانی از شاعران کهن از یاد رفته شمال غرب ایران، از دو سوی آرس در سینه دارد، که از نظر شناخت دیرینگی فرهنگ ایرانی در آن سامان و آشنایی ما با زبان و سبک سرایندهگان آن دیار نظیری برای آن نمی‌توان یافت.» [6]

این اثر برای نزهت و خوش وقت مجلس شروان شاه در هفده باب تنظیم شده که هر باب به چند نمط (زمینه) تقسیم شده که همه آن نود و شش موضوع است. یکی دو برگ از آغاز کتاب که در نیایش خدا و ستایش پیامبر (ص) بوده در دست نیست. مصحح این اثر تاریخ تألیف کتاب نزهت‌المجالس را بین سال‌های 622 هجری قمری تا 683 قمری می‌داند. که تاریخ اول اشاره به علاءالدین شروانشاه فریرز سوم پسر گرشاسب است. که گویا تا سال 649 پادشاهی کرده است و تاریخ دوم به قرینه رباعی 1270 این مجموعه که به نام

صاحب سعید شمس‌الدین ثبت شده است و وی کسی جز خواجہ شمس‌الدین صاحب دیوان جوینی وزیر هولاکو، آباقا و تکودار مقتول در سال 683 به دست ارغون نیست. [7] تألیف و گردآوری این مجموعه در اوایل قرن هفتم هجری قمری صورت گرفته است و تنها نسخه‌ای هم که از آن وجود دارد در اوایل قرن هشتم (25 شوال 731 هجری) نگاشته شده است که در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود. [8]

اهمیت این اثر چنانکه اشاره گردید در درج بیشتر رباعیات شاعران شمال غرب ایران است. البته این به معنی آن نیست که مؤلف - جمال خلیل شروانی - فقط رباعیات برتر آذربایجان و اران را انتخاب کرده باشد بلکه وی از رباعیات شاعران سایر نواحی ایران هم انتخاب و درج کرده است. رباعیات زیبایی شاعرانی چون: کمال اسماعیل، صدر خجندی، حسن غزنوی، جمال اصفهانی، یمین اصفهانی، خیام و... در این اثر وجود دارد. [9]

طبیعی است سرودهای شاعران نزدیک به محیط تألیف و شهر مؤلف از دو سوی ارس بیشتر در این کتاب جا داشته باشد. دکتر امین ریاحی تعداد شعری ارانی و آذربایجانی این مجموعه را به این شرح آورده است: «از گنجه 24 تن، از شروان 18 تن، از هر یک از دو شهر تفلیس و بیلقان 5 تن، از باکو و دربند از هر یک 1 تن، از یازده شهر آذربایجان و زنجان هم نام و شعر شاعرانی به این تعداد آمده است: مراغه 7 تن، تبریز 5 تن، ابهر 3 تن، خوی زنجان و اهر هر یک 1 تن، اردبیل و اشنو و سجاج و خونج و خلاط و موصل هر یک 1 تن، شعر دو شاعر از گیلان هم (طبعاً به سبب نزدیکی به محل تألیف) آمده که قدیمی‌ترین فارسی‌گویان آن دیارند.» [10]

فهرست‌وار نام شعری ارانی و آذربایجانی این مجموعه چنین است: [11]

- 1- ابو علا شاپور، 2- ابوالفضل تبریزی، 3- ابوالقاسم، 4- قاضی ابوالمجد، 5- اسدی، 6- اسمعیل فارسی، 7- اطلسی، 8- بختیار شروانی، 9- بدر تفلیسی، 10- بدرالدین محمود، 11- بدیع بیلقانی، 12- برهان گنجه‌ای، 13- بهاء شروانی، 14- پسر خطیب گنجه، 15- پسر سله گنجه، 16- پسر قاضی دربند، 17- تاج خلاطی، 18- تاج زنگانی، 19- تاج صالح، 20- تفلیسی شروانی، 21- جلال خواری، 22- جلالی، 23- جمال جوینی، 24- جمال خلیل شروانی، 25- جمال حاجی شروانی، 26- جمال عصفوری، 27- جمال عمر، 28- جمال گنجه‌ای، 29- جهان گشته، 30- حدیثی، 31- شیخ حسین سقا، 32- حسین هزارمرد، 33- حمید تبریزی، 34- حمید شروانی، 35- حمید گنجه‌ای، 36- خاقانی شروانی، 37- دختر حکیم گاو، 38- دختر خطیب گنجه، 39- دختر سالار، 40- دختر ستی، 41- رشید بیلقانی، 42- رشید شروانی، 43- رشید گنجه‌ای، 44- حسین گنجه‌ای، 45- رضیه گنجه‌ای، 46- رفیع بکرانی ابهری، 47- رکن خویی، 48- زاهد، 49- زکی اکاف (پالاندوز)، 50- زکی مراغه‌ای، 51- سجاجی، 52- سعد صفار، 53- سعد گنجه‌ای، 54- سعید شروانی، 55- سید شیرانی، 56- سیف تفلیسی، 57- شرف شفروه، 58- شرف صالح بیلقانی، 59- شرف مراغی، 60- شرف‌الدین مرتضی، 61- شروانشاه، 62- شمس‌الدین اسعدگنجه‌ای، 63- شمس اقطع بیلقانی، 64- شمس الیاس گنجه‌ای، 65- شمس اهری، 66- شمس تبریزی (به غیر از شمس تبریزی معروف است)، 67- شمس عمر گنجه، 68- شهاب کاغذی، 69- شهاب گنجه‌ای، 70- صابن مراغی، 71- صدر زنگانی، 72- صفی بیلقانی، 73- صفی شروانی، 74- ظهیر خونجی، 75- ظهیر شفروه، 76- ظهیرالدین مراغه‌ای، 77- عبدالعزیز گنجه‌ای، 78- عثمان مراغه‌ای، 79- عز ابوالباقا، 80- عرشروانی، 81- عزیز شروانی، 82- عزیز کمال، 83- عماد شروانی، 84- عیانی گنجه‌ای، 85- فخرالدین ابوبکر ابهری، 86- فخر گنجه‌ای، 87- فخر مراغه‌ای، 88- فخر نقاش، 89- فلکی شروانی، 90- قاضی، 91- قاضی تفلیس، 92- قطب اهری، 93- قطب عتیقی تبریزی، 94- قوامی گنجه‌ای، 95- کمال ابن‌العزیز، 96- کمال ابو عمر ابهری، 97- کمال تفلیسی، 98- لطیف تفلیسی، 99- مجیر بیلقانی، 100- محمد طبیب اردبیلی، 101- مختصر گنجه‌ای، 102- مظفر تبریزی، 103- مقرب باکوئی، 104- مهذب‌الدین دبیر شروانی، 105- مهستی گنجه‌ای، 106- موفق سراج، 107- نجم سیمگر، 108- نجم گنجه‌ای، 109- نجیب گنجه‌ای، 110- نصیر گنجه‌ای، 111- نظامی گنجه‌ای، 112- نفیس شروانی، 113- یحیی تبریزی. #

این کتاب ارزشمند که از این کانون پررونق فرهنگ ایرانی با بیش از چهار هزار رباعی زیبا تدوین شده موبد آن است که در اران و آذربایجان زبان و ادب فارسی زبان مردم کوچه و بازار و دربار بوده است وجود این تعداد شاعر که در قرن ششم و هفتم و هشتم در شمال غرب ایران قدم به عرصه گذاشته‌اند و در زبان همگانی ایرانیان - فارسی - شعر سروده‌اند نشانگر این حقیقت مسلم است.

آذربایجان

سفینه تبریز مجموعه‌ای است خطی که به همت یکی از دانشمندان و ادبای تبریز به نام ابوالمجد محمدبن مسعود تبریزی در قرن هشتم هجری (723-721 ه.ق) در تبریز جمع‌آوری و کتابت شده است. این اثر بسیار مهم که کشف بزرگی برای تاریخ و فرهنگ آذربایجان می‌باشد در سال 1374 به کوشش استاد عبدالحسین حائری برای کتابخانه مجلس شورای اسلامی خریداری گردید و به حمایت ریاست کتابخانه مجلس حجت‌الاسلام احمدی ابهری و توسط دکتر نصرالله پورجوادی برای چاپ عکس آماده گردید و سرانجام در سال 1381 پس از سه سال تلاش خستگی‌ناپذیر انتشار یافت.

سفینه تبریز شامل 209 رساله جداگانه است. استاد عبدالحسین حائری در مقدمه این اثر سترگ می‌نویسد: «به نظر می‌رسد گردآورنده و کاتب برای درج رساله‌ها ترتیب موضوعی ویژه‌ای در نظر داشته که شاید با توجه به برخی از ملاحظات از رعایت آن ترتیب صرف نظر کرده است. ترتیب موجود از این قرار است. حدیث، اخلاق و تصوف فقه، اصول فقه، فرهنگ قرآن و تفسیر، تاریخ پیامبر (ص)، تاریخ ایران و سلاطین مدایح منظوم رسوای (ص) فرهنگ عربی به فارسی، نحو، صرف، عروض، فلسفه، متون ادبی، اعم از نظر و نثر (غالباً گزیده) ملل و نحل، عرفان و نجوم.... منشآت، دفتر ادبی، جفر، تاریخ انبیا و سلاطین، اشعار کثکول رباعیات، فرهنگ فارسی، موسیقی، کائنات جو، جغرافی، منابر، مؤلفات سهروری و احمد غزالی ادبیات، تاریخ و ادب و حدیث و سند تاریخ.» [12]

سفینه تبریز از جنبه‌های مختلفی اهمیت دارد. از جمله وجوه اهمیت آن می‌توان به عرفان اصیل ایرانی اشاره کرد. * مؤلف متونی عرفانی که محل مراجعه و توجه عرفانی عصر خود (قرن هفتم هشتم) در آذربایجان بوده را گردآوری و درج کرده است. ضمن آنکه در این اثر در تاریخ ایران و آذربایجان هم اطلاعات ذی‌قیمتی دارد. اهمیت دیگر مهم این سفینه در مورد گرایش عمومی آذربایجانی‌ها - حداقل نخبگان علمی - به تشیع دو قرن قبل از رسمیت یافتن آن در ایران است. *

اهمیت دیگر این میراث ارزشمند در مورد موسیقی اصیل ایرانی آذربایجان است، که برخی بر آن هستند ریشه غیر ایرانی برای آن جعل کنند. گذشته از موارد فوق مهمترین اهمیت آن در آشکار ساختن زبان رایج محلی و زبان رایج فرهنگی آذربایجان در قرن هفتم و هشتم هجری قمری است.

ایران فرهنگی پهنه گسترده‌تری از مرزهای سیاسی ایران دارد زبان فارسی بیش از یازده قرن است که زبان مشترک و همگانی مردمان این جهان ایرانی بوده است. با این ویژگی مشترک بوده است که اندیشمندان ایرانی از هر قسمت آن می‌توانسته است آثار علمی خود را در معرض استفاده دیگران قرار دهند. در آذربایجان که یکی از کانونهای مهم فرهنگی جهان ایرانی است زبان فارسی جایگاه ویژه‌ای داشته است چنانکه می‌توان ادعا کرد يك چهارم آثار مهم ادبیات فارسی در آذربایجان خلق شده است. در آذربایجان نیز چون سایر نواحی ایران علاوه بر زبان ملی و همگانی زبانی بومی و محلی نیز وجود داشته است که در منابع آذری یا پهلوی نامیده شده است در قرون بعد به دلایل متعدد که پرداختن به آن در این مجال مقدور نیست این زبان بومی به ترکی آذری تغییر یافته است که با هویت کاملاً اسلامی در امتزاج با تشیع و آذربایجان جایگزین زبان بومی آذری قدیم گردیده است.

گروه‌های خاص با اهداف خاص سیاسی بر آن هستند که تعریف مغایر با هویت ایرانی اسلامی برای آذربایجان تعریف نمایند و در این جعل هویت زبان محلی بهانه‌ای برای

نادیده گرفتن واقعیتات مسلم تاریخی و زبانی گردیده است. متن ارزشمند این سند مهم تاریخی «سفینه تبریز» گواهی بسیار روشنی از زبان همگانی و فرهنگی و همچنین زبان محلی رایج در آذربایجان در قرن هفتم و هشتم می‌باشد. آنچه در این امکان وارد سیری سریع بر این اساس در این سفینه ارزشمند است [13] که هم آگاهی‌هایی از زبان همگانی کلیه ایرانیان ارایه شود و هم در مورد زبان محلی تبریز در قرن هفتم و هشتم.

#

الف: زبان همگانی ایرانیان «فارسی»

ابوالمجد محمدبن مسعود تبریزی از خاندان ملکان تبریز مؤلف سفینه ضمن آنکه خود اهل شعر و ادب بوده برخی از نیاکانش اهل ادب و هنر بوده‌اند پدر وی از رجال و دبیران تبریز در این عصر شعر می‌سرود عم وی نیز شاعر بوده است. یکی از آثار ارزشمند مؤلف کتاب که خوشبختانه در سفینه هم درج شده است «خلاصه الأشعار» می‌باشد. استاد عبدالحسین حائری در مورد آن می‌نویسد:

«شامل پانصد رباعی از شاعران مشهور در پنجاه باب. ابوالمجد در این تألیف خویش از مجدالدین ملک محمود (عم خویش) و مجدالدین محمد (پسر عم پدر خویش) نیز چند رباعی دارد. این رساله مدرک یگانه‌ای است برای نمونه‌ای از اشعار جمعی از شاعران که در جایی دیگر یاد نشده‌اند» [14]

علاوه بر مجموعه فوق که ارزش بسیاری از منظر شعر و ادب فارسی در تبریز دارد و مشابهت‌هایی که ابواب آن با ابواب کتاب مربوط به حوزه فرهنگی اران «نزهت‌المجالس» دارد قابل دقت اهل تحقیق است مجموعه اشعار برخی از شعرای آذربایجان که از ایشان جز نامی باقی نمانده است در این مندرج است و نمونه‌هایی منحصر به فرد را می‌توان یافت.

فهرست رسایل سفینه تبریز مرتبط با شعر و ادب فارسی چنین است:

مناظره سرو و آب (رساله 46) مناظره شراب و حشیش (رساله 47) مناظره شمشیر و قلم (رساله 49) مناظره زمین و آسمان (رساله 50) مناظره النار و التراب (رساله 51) مناظره السمع و البصر (رساله 52) مناظره نظم و نثر (رساله 53).

گزیده دواوین شعرای هم عصر مؤلف بخش مهم دیگری از سفینه تبریز می‌باشد که به دیوان‌های زیر می‌توان اشاره کرد:

دیوان عزلیات جلال‌الدین عتیقی از شعرای قرن هفتم و هشتم تبریز (رساله 117)

دیوان ملک محمود تبریزی از شعرای قرن هفتم تبریز (رساله 119)

دیوان مجدالدین تبریزی پدر مؤلف سفینه تبریز (رساله 120)

قصه مناظره آهو از جلال‌الدین عبدالحمید عتیقی (رساله 121)

صحبت‌نامه مثنوی از همام تبریزی (رساله 122)

عشق‌نامه از ملک الشعرا عزالدین عطایی تبریزی (رساله 123)

خلاصه الشعرا اثر خود مؤلف (رساله 133)

#(133)

علاوه بر موارد فوق که اختصاصی تبریز و آذربایجان است. گزیده‌هایی از شاهکار شعر و ادب فارسی در این سفینه درج شده است از جمله حدیقه سنایی، ویس و رامین گرگانی، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، شاهنامه فردوسی، رباعیات اوحدی کرمانی، لغت فرس اسدی طوسی، کلمات شیخ الاسلام انصاری، پندنامه انوشیروان، عقل سرخ و بانگ مرغان و آثار دیگر شهاب‌الدین سهروری، آثار احمد غزالی، آثار متعدد فخر رازی، آثار خواجه نصیر طوسی.

از جمله موارد جالب توجه در سفینه تبریز رساله 167 منابر عتیقی تبریزی است. گردآورنده سفینه که از کودکی از محبت جلال‌الدین عبدالحمید عتیقی برخوردار بود «چون آن مخدوم مدظله بر منبر فایده و تذکیر می‌فرمود» وی سخنان عتیقی را در خاطر

می‌گرفت و درخانه بر اوراق ثبت می‌کرد تعداد این منابع شصت و شش مورد، به فارسی و تاریخ اول آن رمضان سال 715 تا شوال سال 718 هجری است. [15]

ب: زبان محلی (فهلوی)

در مورد زبان بومی و محلی آذربایجان تاکنون مطالعات بسیاری صورت گرفته است اندیشمندان چون استاد دکتر منوچهر مرتضوی، مرحوم کارنک، یحیی ذکا هر یک به بررسی این موضوع پرداخته‌اند قدیمی‌ترین پژوهش علمی در این مورد رساله آذری یا زبان باستان آذربایجان کسروی است. [16]

اهمیت غیر قابل انکار سفینه تبریز در این مورد رساله «امالی» مندرج در آن است. مؤلف رساله امین‌الدین حاج بله می‌باشد که علاوه بر داشتن مقام عرفان و تکیه بر مسند ارشاد در علوم رسمی فقه و اصول و کلام و عروض پایه‌ای بلند داشته است. استاد حائری در مورد وی نوشته است:

«وسعت اطلاعات امین‌الدین حاج بله و جامعیت علمی او از یکی از آثار او که در سفینه مندرج است به دست می‌آید و آن رساله امالی اوست که ابوالمجد آن را تدوین کرده است و نام اللطائف اللئالی بر آن نهاده است. در این امالی مطالب و اطلاعات ویژه تاریخی، ادبی و علمی کم نظیری گرد آمده که نشان دهنده عمق وسعت و آگاهی حاج بله از دقائق علم و تاریخ است.» #

استاد عبدالحسین حائری در اهمیت این رساله عقیده دارد: یکی از درخشان‌ترین لطائف مندرج در امالی حاج بله گنجینه‌ای است از فهلویات. بیش از یکصد بیت که مشتمل بر قطعات پنج بیتی و ده بیتی است در این سفینه درج شده است. نام جمعی از فهلوی‌گویان مشهور تبریز مانند: دیهون روز (از قرن ششم) خواجه محمد کجی (عارف معروف، پهلوان احمد کوه‌ران، پسر علی افتخار، پیر حامد ذکر شده است. این دو تن اخیر با لهجه فهلوی (= آذری) سؤال و جواب کرده‌اند. شرحی تاریخی درباره اصطلاح «فهلوی» تفسیر تاریخی واژه اورامان، شرونیان، نادوکیل در آن آمده، همچنین داستان ملاقت فخر رازی در تبریز با فقیه زاهد (عالم معروف قرن ششم) و پاسخ فقیه به پرسش فلسفی رازی درباره حدوث و قدم به زبان فهلوی است. [17]

تاکنون مجموعه‌ای چنین غنی از زبان بومی در دسترس پژوهشگران زبان آذربایجان قرار نداشته است با وجود زبان همگانی و فرهنگی فارسی که وجه مشترک جهان ایرانی بوده است اندیشمندان ضرورتی در نگارش مطالب به زبان بومی و محلی که در نواحی دیگر ایران امکان درک آن وجود نداشت، احساس نکرده‌اند از این رو آثار بر جای مانده از زبان بومی در مقایسه با زبان همگانی فارسی بسیار اندک است. آنچه غیر قابل انکار است خویشاوندی بین زبان‌های محلی ایران با همدیگر می‌باشد چون فهلوی، رازی، گیلکی. چنانکه در ملاقات فخر رازی با فقیه زاهد تبریزی و جواب فقیه زاهد مستفاد می‌شود. از زبان فهلوی در اواخر دوره ایلخانان نمونه‌های دیگری در دست است و آن سروده شمس مغربی تبریزی است. وی در اواخر ایام حکومت ایلخانان و دوران پراشوب تیموری حیات داشته است که در اوایل قرن نهم هجری در گذشته است. [18]

فرجام سخن

با مروری که بر دو کتاب مهم از دو کانون مهم فرهنگ ایرانی صرفاً از باب طرح موضوع صورت گرفت شمایی از فهرست شاعران ایرانی اران و آذربایجان در قرن هفتم و هشتم ارایه گردید بررسی جایگاه اران و آذربایجان در شعر و ادب فارسی موضوع بحث این مقال نبود با این حال روشن می‌گردد در عصر ایلخانان زبان رسمی و مکتوب در این نواحی فارسی بوده است که محصول آن شاعران متعددی است که آثار ایشان در نزهت‌المجالس و سفینه تبریز درج شده است. در کنار زبان ملی ایرانیان زبان بومی و محلی فهلوی هم وجود داشته که به دلایل مختلف طی قرون بعد جای خود را به ترکی آذری داده است. البته این تغییر زبان به معنی تغییر هویت و ماهیت ایرانی اسلامی در

آذربایجان نیست زیرا در امتزاج ایرانیّت، تشیع و زبان ترکی آذری و میراث گرانبهای شعر و ادب کهن سال فارسی ادبیات مرثیه شکل گرفت که در قرن سیزده و چهاردهم هجری نمونه‌ای ارزشمند و ماندگاری از خود بر جای گذاشت به قطع می‌توان ادعا کرد بیش از هفتاد درصد ادبیات مکتوب ترکی آذری را مرثیه سالار شهیدان تشکیل می‌دهد که ماهیت کامل ایرانی و اسلامی دارند.

#

- [1]- به آثار زیر می‌توان اشاره کرد:
- جمال‌الدین فقیه، **آتورپاتکان «آذربایجان و نهضت ادبی»**، تهران، شرکت سهامی و انتشارات کتاب ایران علمی، 1346.
- ذبیح‌الله صفها، **تاریخ ادبیات فارسی**، هشت جلد، تهران، انتشارات فردوسی، چاپ دهم، 1369.
- سعید نفیسی، **تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری**، دو جلد چاپ دوم، 1363.
- محمد دیهم، **تذکره شعرای آذربایجان**، پنج جلد، مؤلف، تبریز، 69-1367.
[2]- **پارسی سرایان قفقاز**، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار، 1370.
[3]- دو جلد تبریز، انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، 1357-1355.
[4]- **نزهتہ المجالس**، تألیف جمال خلیل شروانی، تصحیح و مقدمه و حواشی و توضیحات و تحقیق زندگی گویندگان و فهرست‌ها، دکتر محمدمین ریاحی خوبی، تهران، انتشارات زوار، 1366.
[5]- همان، ص 3.
[6]- همان، ص 4.
[7]- همان، ص 47.
[8]- همان، ص 48.
[9]- همان، ص 14.
[10]- همان.
[11]- دکتر محمدمین ریاحی، از 54 الی 101 مقدمه خود به معرفی گویندگان نزهتہ المجالس پرداخته است این اسامی از این صفحات استخراج گردیده است.
[12]- سفینه تبریز، گردآوری و به خط ابوالمجد محمدین مسعود تبریزی تاریخ کتابت 3-721 قمری چاپ عکس از روی نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با مقدمه عبدالحسین حائری و نصرالله پورجوادی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، 1381، ص پنج.
* در این مورد جناب آقای دکتر پورجوادی مقاله‌ای با عنوان «عرفان اصیل ایرانی در سفینه تبریز» نگاشته‌اند که در نامه بهارستان، سال اول شماره 2 درج شده است.
* در این مورد هم مقاله با عنوان «سفینه تبریز و رسمیت مذهب شیعه در ایران» نگاشته شده است که به زودی منتشر خواهد شد.
[13]- گروه زبان و ادبیات دانشگاه تبریز وظیفه دارد این بحث را در قالب چند پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکترای به صورت علمی بررسی نماید.
[14]- همان، ص هفت مقدمه.
[15]- همان، مقدمه استاد حائری، صفحه بیست.
[16]- در این مورد بنگرید:
زبان دیرین آذربایجان، منوچهر مرتضوی، تهران، انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار.
[17]- همان، ص هشت.
[18]- **دیوان کامل شمس مغربی** (شامل غزلیات، ترجیعات، رباعیات، فهلویات) به انضمام رساله جام جهان‌نما، به کوشش ابوطالب میرعابدینی، تهران، زوار، 1358، صص 263-255. جهان‌نما، به کوشش ابوطالب میرعابدینی، تهران، زوار، 1358، صص 263-255.

چاپ